

ביקורת ספרים

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

הוצאת מאגנס, ירושלים 2017, י+350 עמודים

מאיר גרובר

בספרה *Sexual Politics in the Biblical Narrative* קובעת אסתר פוקס שמטרת התנ"ך היא להנציח את שלטון הגבר ולהשפיל ולדכא את האישה במשפחה ובחברה.¹ לאמיתו של דבר, מן המאה ה-19 ועד היום יש גישות אחרות בתוך הפרשנות הפמיניסטית, אשר אינן קובעות באופן מוחלט שכל ספרי התנ"ך שנכתבו במקומות שונים ובזמנים שונים מסוף תקופת הברונזה עד תקופת החשמונאים שמו להם מטרה אחת שהיא הנצחת שלטון הגבר ודיכוי האישה באשר היא.² יעל שמש, למשל, מבחינה בין חקר מקרא פמיניסטי לוחמני לבין חקר מקרא פמיניסטי מגשר, כאשר פוקס היא דוגמה בולטת של חקר מקרא פמיניסטי לוחמני, ושמש ואנכי דוגמאות בולטות של חקר מקרא פמיניסטי מגשר. מטרת חקר המקרא הפמיניסטי המגשר, אליבא דשמש, היא "למצוא, ולעיתים ליצור מחדש, גשר בין המקרא ובין האידיאולוגיה הפמיניסטית".³

בספר המעניין והמרתק, *מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא* מאת לאה יעקבזן, רואים אנחנו מחקר יסודי של חקר תולדות האישה במזרח התיכון מראשית האלף השני לפנה"ס עד לימי אלכסנדר מוקדון ולאחר מכן חקר תולדות האישה בישראל וביהודה במשך אותה תקופה עתיקה מימי אבות האומה הישראלית ועד סוף התקופה האחמנית. המחברת מניחה – הנחה ששמש הייתה מכנה אותה מגשרת – כשהיא בודקת באופן יסודי את העדויות לכך, שהיו לאם במשפחה במזרח הקדום (פרקים א-ב) ובעולם המקרא (פרקים ג-ד) סמכויות לגבי הצאצאים שלה. בפרק המסכם (פרק ה), דנה המחברת בשאלה

1 פוקס, מדיניות מינית, עמ' 1-33.

2 על השיטות השונות בפרשנות הפמיניסטית בשנים האחרונות עיינו: שמש, כיוונים, עמ' 114-154; שמש, Directions, עמ' 372-406.

3 שמש, כיוונים, עמ' 125.

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

אלו סמכויות היו בידי אם המשפחה לגבי צאצאיה במקרא ובמזרח הקדום. כך פורש ספר זה בפני הקורא את מה שניתן ללמוד על נושא מצומצם אבל חשוב לגבי חיי יום יום בעולם המקרא ובתרבויות שסבבו אותו, ושופך אור חדש על חקר פמיניסטי פתוח ומגשר מחד גיסא וגם על גישה נוספת שהתפתחה מסוף המאה ה-19 והיא 'המקרא והמזרח הקדום'.

הבסיס לגישה זו היא ההנחה המוצדקת שטקסטים עתיקים מהאזור הרחב המשתרע מאגן הים התיכון ועד המפרץ הפרסי ואשר נתגלו אלפי שנים אחרי שהם נכתבו, יכולים להעיד על חייהם ודרך חשיבתם של בני ובנות אדם בימי קדם ויכולים להפיץ אור על טקסטים מקראיים המתייחסים לאותן התקופות. מטרת השילוב של לימודי טקסטים מן המקרא ומן המזרח הקדום היא לבדוק מחדש מה הן המשמעויות של מילים וצירופי מילים ושל נהלים ומנהגים וחוקים לאור עדויות חוץ-מקראיות מתקופת המקרא.

בעמודים הבאים אראה כיצד מנתחת ד"ר יעקבזן את הממצאים הטמונים במקרא ובמסמכים מן המזרח הקדום ומה הן ההשלכות החשובות של המחקר שלפנינו.

תיאור הספר

פרק א של הספר נושא את הכותרת 'סמכויותיה המשפטיות של האם בנישואי צאצאיה'. בפרק זה המחברת פורשת לפני הקורא באופן שיטתי את אשר ידוע על הסמכות של האם בנישואי צאצאיה במערב אסיה ובאנטוליה מראשית האלף השני ועד למחצית השנייה של האלף הראשון לפנה"ס. יעקבזן מנסה לענות על שתי שאלות לגבי כל אחד מהמקורות שהיא מציגה: (1) האם פעלה האם יחד עם האב או שהייתה רשאית לפעול רק לאחר מות בעלה? (2) האם ללא זיקת אישות הייתה רשאית להשיא את צאצאיה בעצמה, או שהסמכויות להשיאם היו נתונות בידי גברים אחרים בבית האב שאליו השתייכה? (עמ' 15). את התשובות לשאלות – מציגה יעקבזן במילים אלו: "בקובצי החוקים המסופוטמיים מהתקופה הבבלית העתיקה האם מופיעה כשותפה לאב בהסדרת נישואי בתם. בנושא זה היא אינה נזכרת כלל בקובצי חוקים מאוחרים לתקופה זו" (שם). לעומת זאת, מראה המחברת שבמסמכים משפטיים מתקופות שונות ומאזורים שונים במערב אסיה ובאנטוליה, האם מוזכרת כפעילה בהסדרת נישואי צאצאיה. מציאות זו מביאה את המחברת לשאול שלוש שאלות נוספות:

(א) מה היו הסמכויות המשפטיות של האם לצד האב בהסדרת נישואי הצאצאים שלהם? (ב) מה היו הסמכויות של האם כאשר היא פעלה לבדה? (ג) מה היו הסמכויות המשפטיות של האם כאשר היא השתתפה יחד עם האב שלה או אחי הכלה בהסדרת נישואי בת-אחות?

בהמשך, מנתחת יעקבזן שורה שלמה של מקורות, לפי הסדר הכרונולוגי הבא: התקופה הבבלית הקדומה (עמ' 16-74); התקופה האשורית הקדומה (עמ' 74-77); התקופה הבבלית התיכונה (עמ' 77-79); תקופת הברונזה המאוחרת (עמ' 80-107); התקופה הבבלית החדשה (עמ' 108-126); והתקופה האשורית החדשה (עמ' 126-128). לגבי כל אחת מהתקופות היא בודקת בראש ובראשונה את קובצי החוקים לפי סדר חיבורם. לצערנו, לא מכל תקופה יש לנו שפע של קובצי חוקים כפי שאנו מכירים מהתקופה הבבלית הקדומה (חוקי לפית-אשתר; חוקי החתים; לוח תרגילי חוקים בשומרית; חוקי אשנונה; וחוקי חמורבי).

דגש מיוחד ניתן בספר זה שלפנינו, על דיונים של המחברת, לעתים קרובות, בהשוואות שבין החוקים שבקובצים השונים (ראו, למשל בעמ' 16, 20). בכל מקרה, אחרי ניתוח של העדויות שבקובצי החוקים (עמ' 16-31), היא עוברת לדון בעדויות שבתעודות משפטיות, ושוב לפי סדר כרונולוגי (עמ' 31-61). ניתוח לשוני ומשפטי של החוקים ושל התעודות מביא את יעקבזן להסיק את המסקנה לגבי השאלות שהציגה כבר בתחילת פרק א: "לאם היו סמכויות משפטיות בנישואי בנותיה גם כאשר היא פעלה לבדה או לצד אחי הכלה" (עמ' 61).

בנוסף לתעתיקים של טקסטים בשומרית ובאכדית ותרגומים של הטקסטים לעברית, המחברת מעשירה את הספר בטבלאות (עמ' 62-74) אשר בהן היא מציגה תשובות מוחשיות ביותר לאותן השאלות שהציגה בעמ' 15.

הסוגים השונים של תעודות משפטיות אשר יעקבזן מציגה ומנתחת בפרק א כוללים תעודות המעידות על הענקת נדוניה, מתנות לבת על ידי האב, תעודות אימוץ, ותעודות נישואין.

בפרק ב דנה יעקבזן בסמכויות המשפטיות של אִם אשר צאצאיה נוהגים כלפיה בצורה שיכולה להיחשב כעבריינית. היא מביאה שלושה סוגים של עבירות : (א) התכחשות לאם (עמ' 129-162); (ב) אי מילוי החובה לכבד את האם (עמ' 162-196); (ג) שלילת זכות למגורים מאם אלמנה על ידי צאצאיה (עמ' 196-220). כמו בפרק א אף כאן יש סקירה כרונולוגית החל מהתקופה הבבלית הקדומה ועד לתקופה הבבלית החדשה, ובמידת האפשר דיון בעדויות

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

של קובצי החוקים קודם לדיון בעדויות הנמצאות בתעודות משפטיות. בכל אחד מהדיונים משקף הספר הנדון, ידע רחב, הן בהיבט הלשוני הן בהיבט המשפטי של כל המסמכים אשר המחברת דנה בהם. לכל אורכו של הספר ניתן לעמוד על שילוב מוצלח של חדשנות מזה ועיגון בספרות המחקר לדורותיה מזה.

הדיון הארוך והמדוקדק במקורות מהמזרח הקדום – כלומר אסיה המערבית מהתקופה הבבלית הקדומה ועד לתקופה הבבלית החדשה – מוכיח בעליל שהיו לאם במזרח הקדום סמכויות רבות וזכויות רבות בעיני החוק והמשפט. כל זה סולל דרך לבחון באופן מעמיק ומרתק את השאלה האם היו לאם בישראל בתקופה המקראית סמכויות משפטיות וזכויות משפטיות מעין אלה שהיו לאם בבבל, באשור ובאנטוליה בעת העתיקה?

טוב עשתה יעקבזן שהחלה לדון בראש וראשונה בתעודות מן המזרח הקדום ורק לאחר מכן במקרא, וזאת משום שאת התעודות אפשר לתארך במדויק וללמוד מהן כיצד נהגו במזרח הקדום. אין לאיש בימינו אנו אינטרס להוכיח שהייתה אפליה, או שלא הייתה, נגד נשים במזרח הקדום. לעומת זאת, לגבי המקורות במקרא, לפחות בימינו, קיימים אינטרסים כאלה ואחרים. לאחר שיעקבזן מראה את אשר ניתן ללמוד מן הנושא על מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום, יש להניח שקוראים, שאינם פונדמנטליסטים, יוכלו לשמוע את טענותיה השונות שהיא מעלה בפרקים ג ו-ד של הספר. טענות אלה נטענות גם בנושאים שהמחברת דנה בהם בפרקים א ו-ב, אלא שלעומת פרקים א ו-ב שדנו בסמכויות המשפטיות של האם במזרח הקדום, הרי שפרקים ג ו-ד דנים באותן סמכויות וזכויות אך של האם בישראל.

על מנת להדגיש את חשיבות תרומתה של יעקבזן להבנת הסמכויות של האם בהשאת צאצאיה במזרח הקדום, אביא דוגמה מחוקי החתים. בסעיף 29 בחוק, כתוב:

אם בת התארסה לאיש והוא משלם מוהר עבורה, אבל אחר כך האם והאב מבטלים את ההסכם, הם יפרידו אותה מהאיש אבל יחזירו כפל המוהר.

באשר לסעיף זה, יעקבזן מראה שחוק כזה קיים כמעט באופן מילולי בסעיף 29 של חוקי לפית-אשתר הכתובים בשפה השומרית.⁴ חשיבותו של חוק זה שהוא מלמד שאב ואם השיאו יחד את הבת והם יחדיו מבטלים את ההסכם. עניין זה

4 עיינו: יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 16-22 (הטקסט השומרי מופיע בעמ' 16).

גורם למחברת לדרון באריכות בשאלה האם יש לאם סמכות לגבי נישואי הבת כשהאב אינו בחיים? לכך מביאה יעקבזן את סעיף 23 בחוקי לפית-אשתר שאינו מזכיר את האם, אך מתרצת זאת בכך שהיא איננה נזכרת לא משום שאינה צד בהשאת הבת כשהאב אינו בחיים, אלא מכיוון שהסעיף ההוא דן בחובת האחים להקצות לאחותם נדוניה בהיותם הבעלים החוקיים של רכוש בית האב.⁵ עוד דוגמה מעניינת, בעניין הזה, מתוך פרק ב בספר שלפנינו הדן בסמכויות המשפטיות של האם כאשר להתנהגות – שיכולה להיחשב כעבריינית – של צאצאיה כלפיה, היא הפסקה בסדרה אנה-אטישו הדנה בכך המתכחש לסמכות האם כלפיו:

אם בן יאמר "לא אמי את", מחציתו (של שיער הראש) יגלחו, בעיר סובבוהו ומן הבית יוציאוהו.⁶

יעקבזן מודה שבניגוד ללוח תרגילי חוקים בשומרית אשר לפיו המעמד המשפטי של האם והאב היו שווים, במקרה שבן או בת כפרו בסמכותם, הרי שבאנה-אטישו, העונש שיקבל הבן המתכחש לסמכות אמו, יהיה פחות חמור מן העונש שיוטל עליו לגבי סמכות אביו.⁷

המחברת מוצאת הרכה עדויות בחוקי המזרח הקדום לשוויון בין אב ואם. אולם, כשהיא נתקלת בעדויות לחוסר שוויון בין אב ואם, הרי שהיא עושה מאמץ לתרץ את אי השוויון. כאשר היושר המדעי אינו מאפשר זאת, היא מקבלת את הקביעה שישראל ושאר התרבויות של המזרח התיכון היו תרבויות פטריארכליות. מסקנות יעקבזן משוות את העדויות מהמזרח הקדום עם העדויות מהמקרא (עמ' 292):

"בניגוד למזרח הקדום, שבו הושתו על הצאצאים העבריינים עונשים שפגעו במעמדם הכלכלי, החברתי ולעיתים המשפטי, במקרא דינו של הצאצא העבריין היה מוות. עוד הבדל הוא שהסמכויות המשפטיות שהיו לאם המקראית על צאצאיה היו שוות לאלה של האב, לא כן במזרח הקדום, שם אי אפשר להוכיח תמיד שוויון מלא בסמכויות המשפטיות בין האב לאם".

5 יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 22.

6 אנה-אטישו 33-29 3 7; ועיינו: יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 132 ובריון שבא בעמ' 132-134.

7 עיינו: יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 131-134.

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

לא פחות חשוב ממסקנה זו, הוא האתגר אשר בו יעקבזן מסיימת את הספר:

”בחנית מעמדה המשפטי של האם במסופוטמיה ובמקרא ראוי לה שתקיף עוד היבטים: סמכויותיה באימוץ צאצאים או במסירתם לאימוץ לצד האב או בהיעדרו לבדה, סמכויותיה בנטישת תינוקות – תופעה המתועדת במקורות הקדומים, סמכויותיה במסירתם למקדש ועוד כהנה וכהנה. כמו כן על מנת לראות את תמונת מעמדה המשפטי של האם בבית האב במלואה נכון לבחון מערכות יחסים משפטיות נוספות: יחס האם עם האב-בעלה, יחסיה עם צאצאי בעלה מנשים אחרות, יחסיה עם אחרים במעגל המשפחתי, כגון חמיה ואחי בעלה. תחומים אלה נשארו בחזקת ואידך זיל גמור”⁸.

ד”ר יעקבזן מקדישה 206 עמודים (שהם 70.5%) מגוף הספר, למעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ורק 35 עמודים (18.15%) למעמד המשפטי של האם במקרא. נדמה לי שצדקה המחברת שכך עשתה. הרי לגבי כל אחד מהמקורות החוץ-מקראיים שהיא דנה בהם אפשר לקבוע בוודאות את זמנו והיכן נכתב. לעומת זאת, כמעט אין טקסט מקראי אחד אשר לגבי זמן חיבורו ומקום חיבורו יש קונצנזוס בקרב חוקרי המקרא.

התוצאה של הקדשת רוב הספר למזרח הקדום מחוץ לישראל ורק חלק קטן ממנו למקרא, היא שהמחברת יכולה לשכנע את הקורא, אשר כבר השתכנע מקריאת שני הפרקים הראשונים, שאולי גם בישראל וביהודה בתקופה המקראית היו לאם סמכויות משפטיות חשובות. דברים אלה סותרים את טענותיהם של חוקרים וחוקרות לוחמניים הסוברים שהאישה בישראל וביהודה הייתה קורבן של משטר פטריארכלי עריץ.

לאורך כל הספר המחברת מפגינה ידע רחב בשפות ובתרבויות הרבות והשונות של המזרח הקדום. מן הדיון בפרקים ג-ד, העוסקים בעולם המקרא, ניתן ללמוד שד”ר יעקבזן היא חוקרת מקרא מוכשרת ביותר, השולטת בתולדות ובשיטות חקר המקרא המודרני והפוסט-מודרני.

התייחסות יעקבזן לסיפורי האבות (והאימהות)

חלוקת תולדות עם ישראל לתקופות הקדם-ישראלית (עמ' 222-232) וישראל הקדומה (עמ' 232-250) היא בעצם חלוקת תולדות עם ישראל לתקופת האבות (בר' יב-לו) ולתקופת השופטים. בקביעה זו יעקבזן הולכת בעקבות יחזקאל קויפמן. במבוא לפירושו לספר שופטים, קויפמן מבחין בין תקופת האבות שהייתה תקופה של שלום עם הכנעניים⁹ לבין תקופת הכיבוש (מימי משה עד כלב [במ' כא – שופ' א]).¹⁰ ראוי לציין שבחקר המקרא בעולם כולו, לפני קויפמן, ובחקר המקרא בישראל וברחבי תבל בעידן הפוסט-מודרני, ההבחנה בין תקופת האבות לבין תקופת הכיבוש איננה קיימת.¹¹

מצבו של בתואל בזמן וכמהלך המפגש עם עבד אברהם

בעמ' 223 מסבירה יעקבזן: "חוקרים הציעו סברות שונות לשאלה מדוע רבקה רצה אל 'בית אמה', דווקא". אחד ההסברים שהיא נותנת הוא שבתואל אבי רבקה מת כבר קודם לכן, והיא מביאה רשימה של חוקרים מהמאה העשרים שהציעו רעיון זה. מעניין הדבר, שיעקבזן איננה מציינת שהרעיון שבתואל לא היה בחיים בזמן המשא והמתן בין עבד אברהם לבין משפחת רבקה, כבר מופיע כבראשית רבה – חיבור מרכזי בארון הספרים היהודי שנערך סופית בארץ ישראל בין השנים 400-500 לסה"נ.¹² כבראשית רבה פרק ס', מנסים למצוא את הסיבה לכך שבתואל אבי רבקה פעיל בבר' כד 50 ואילו בפסוק 53 בתואל אינו

9 קויפמן, שופטים, עמ' 16.

10 עיינו: קויפמן, שופטים, עמ' 1-5 ואילך. מעניין ביותר הניסיון של רופא (אגדת המשפחה) להוכיח שבבר' מח 22; במ' לב 39, 41-42; יהו' יז, 1; ומקורות נוספים, יש שרידים של מסורות על כיבוש הארץ על ידי משפחות אלה ואחרות מתוך בני ישראל, מסורות שאינן מכירות בירידה למצרים ויציאת מצרים. הניסיון של יעקבזן לאשש את דעת קויפמן שיש להבחין בין תקופת האבות לבין תקופת הכיבוש וההתנחלות, ראוי לשבח. ספק אם בשלב זה של חקר המקרא הבחנה זו יכולה לשמש בסיס לכתיבת תולדות החוק בישראל בימי קדם.

11 ראו, למשל, יודר, כוח ומדיניות, עמ' 25-33; קים, מי האחר, עמ' 161-182. לגבי הטענה שרובה הגדול של ספרות המקרא נכתב בתקופה האחמנית (539-330 לפנה"ס) עיינו: דיוויז, בחיפוש; ליוורני, תולדות ישראל. לטענות שכנגד עיינו: יפת, מנהרות בבל; ועיינו גם: שלשיר, ביקורת בעידן הפוסט-מודרני.

12 ראו: הר, מדרש, עמ' 183-184.

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

מופיע, ומציעים הסבר: "ביקש לעכב וניגף בלילה". רש"י מנסח זאת בצורה ברורה יותר בפירושו לבר' כד 55: "ובא מלאך והמיתו". בהמשך מסבירים שהרקע לכתוב בבר' כד 55: "תשב הנער[ה] אתנו ימים או עשור אחר תלך" רומז לשבעת ימי אבל על מותו של בתואל, אביה של רבקה. ועל סמך ההבנה שכולם יודעים שבמות בתואל אביה, רבקה נעשית יתומה קובעים בבראשית רבה על בר' כד 57 "ויאמרו נקרא לנער[ה] ונשאלה את-פיה": "מכאן שאין משיאין את היתומה אלא על-פיה".

אין להתפלא שלמרות כל ההוכחות שאכן הגרסה של המדרש היא המקורית והנפוצה, רש"י בפירושו לבר' כד 57 כותב: "מכאן שאין משיאין את האשה אלא מדעתה". גרסה זו תואמת את ההלכה שבתלמוד הבבלי כתובות נו, ע"ב. על ידי התיקון שעושה רש"י הוא הופך את הסיפור, לא רק לעניין איזוטרי של השאת יתומה קטינה, אלא למעין מסר לכלל ישראל. באשר למצב בו משיאים אח ואם קטינה יתומה, קיימות שורה של הלכות בשולחן ערוך, אבן עזר סימן קנה. אין ספק שהלכות אלו קבלו את ההשראה מן המסופר במקרא על נישואי רבקה בבר' כד 54-58. ואכן מן הקריאה הצמודה בפסוקים אלה בתוך הקשרם, אפשר להסיק שקיימים חוקים מיוחדים לגבי השאת יתומות שהן קטינות ומה קורה כאשר היתומות האלה תתבגרנה.

בשולחן ערוך אבן העזר סימן לז סעיפים א-ב נקבע: "האב מקדש את בתו שלא מדעתה כל זמן שהיא קטנה [כלומר, לפני שיופיעו לה סימני גיל הבגרות] וכן שהיא נערה [בין גיל 12 לגיל 12 וחצי] רשותה בידו. . . בגרה הבת אין לאביה בה רשות. הרי היא כשאר כל הנשים שאין מתקדשות אלא לדעתן". ובכן, מדרש בראשית רבה פרק ס' (שהזכרנו לעיל) קדם אם כך בפירושו, לפרשנים של המאה ה-20 שהבינו מאוחר יותר שחוסר נוכחותו של בתואל בהמשך הסיפור מורה על מותו, ורש"י מתאים את המדרש המדבר על יתומה שהיא קטינה להלכה שקובעת שדווקא אישה מגיל הבגרות ואילך אין להשיאה אלא מרצונה החופשי.

התייחסות לבעיית החתים בסיפורי האבות (והאימהות)

על החתים או בני חת בספר בראשית כותבת יעקבזן (עמ' 231, הערה 43), "החתים היו תת-קבוצה בעם הכנעני שישב בארץ כנען". דברים אלה מלמדים שהיא מקבלת את מסקנתו של זינגר: "אין שום רמז לזהותם השונה של בני חת

משאר בני הארץ, לא במנהגייהם ולא בשמותיהם שהם שמות שמייים-מערכיים רגילים".¹³

ייחוס מגילות רות ושיר השירים לתקופה הישראלית שלפני בניין בית ראשון

ראוי לציין גם שהשיוך המסופק של מגילת רות ומגילת שיר השירים לתקופת השופטים (יעקבזון, עמ' 236-243) הוא דעה אידיאולוגית ביותר. לאחרונה הופיע מחקר מקיף מאת טורליף אלגבין המנסה להוכיח שמגילת שיר השירים נכתבה דווקא בתקופת החשמונאים.¹⁴ את מגילת רות מתארכים לתקופת עזרא ונחמיה וזאת עקב הפולמוס נגד האידיאולוגיה המובעת בספרים אלו בעד גירוש הנשים הנוכריות ועקב ההשפעות הרבות של עברית מקראית מאוחרת. ראו על כך: זקוביץ, שיר השירים, עמ' 16-18 ועמ' 33-34; וראו גם: אסקנזי ופרימר-קנסקי, רות, עמ' xix-xvi. דעה אחרת מובאת אצל לאפי וליאונרד-פלמן.¹⁵ עושה רושם, שיעקבזון מקבלת ללא פקפוק את הגישות שהיו מאוד מקובלות בקרב חוקרי מקרא ביקורתיים יהודים בישראל ובארה"ב עד לשנות ה-70 של

13 ראו: זינגר, ביקור חוזר, עמ' 756. וכן: זינגר, החתים ותרבותם, עמ' 106. שם זינגר מסביר שאין שום קשר בין בני ובנות חת בספר בראשית לבין אותו עם דובר שפה אינדרו-אירופאית אשר יסד אימפריה באנטוליה במאה הי"ז לפנה"ס. אדרבה, במאות השביעית והשישית, האשורים והבבלים קראו לסוריה-ארץ ישראל בשם חתי שהתחלף עם המונח הקדום יותר אמורו. כמובן שחילוף זה השגור כפי האשורים והבבלים משתקף גם בדברי יחזקאל על ירושלים המואנשת ביח' טז 3: "ומלדתיך מארץ הכנעני איבך האמרי ואמך חתית". ושוב ביח' טז 45: "אמכן חתית ואביכן אמרי".

14 ראו: אלגבין, שיר השירים, ובמיוחד, עמ' 111-132. שם טוענת אלגבין שאותם השמות הגיאוגרפיים המפורזים על פני המפה של ארץ ישראל בשיר השירים ואשר עודדו את גורדיס (שיר השירים ואיכה, עמ' 23-30) לראות במגילת שיר השירים לקט של שירים ממקומות שונים בארץ ישראל ומתקופות שונות, גרמו לאלגבין להסיק את המסקנה שהרקע למגילת שיר השירים הוא בתקופה אשר בה חזרו היהודים לשלוט על חלקי ארץ ישראל אשר במשך תקופה ארוכה נשלטו על ידי עמים אחרים. לפני כעשור אליהו עסיס הביא הוכחות מוצקות לכך שמגילת שיר השירים היא יצירה ספרותית אחידה. עיינו: עסיס, שיר השירים ובמיוחד, עמ' 206-210, 235-243.

15 עיינו לאפי וליאונרד-פלמן, רות, עמ' lxii: Rather than narrow the origin of the story to a confined period of time, we choose to see the themes within the story as reaching across the preexilic/postexilic divide. The theme of inclusion would be pertinent in the late preexilic period as much as in the postexilic period, and Ruth is not a polemical piece that responds narrowly to one option or the other.

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

המאה העשרים. הדעה המקובלת אצלם ואצל חוקרים ביקורתיים נוצריים מאסכולת אולברייט הייתה, שסיפורי האבות שבספר בראשית נכתבו בתקופת הממלכה המאוחדת ומשקפים זיכרון מהימן לגבי מה שאירע לפני יציאת מצרים. לדעתי, מתעלמת ד"ר יעקבזן מהמהפכות והתהפוכות בחקר תולדות עם ישראל וספרותו מוואן סטרס¹⁶ ותומפסון¹⁷ ועד ימינו, מתוך ראייה שכל מה שנכתב על תיארוך הסיפור המקראי ותולדות עם ישראל משנות ה-70 של המאה העשרים ועד ימינו, תלוי על בלימה ויחלוף במהירות. דעה הפוכה מזו, שעל פיה אֵל לנו לטמון את ראשנו בחול בפני תהפוכות בחקר עם ישראל וספרותו, משתקפת בפירושו של יאיר הופמן לספר ירמיה. בשני כרכים אלו הוא נכנס לדו-שיח רציני עם רוברט קארול, אחד המינימליסטים הקיצוניים ביותר.¹⁸ רק ימים יגידו אם הופמן הגזים בכיוון אחד או יעקבזן הגזימה בכיוון אחר, אבל נדמה לי שיעקבזן הייתה משרתת את עצמה ואת המקצוע ביתר נאמנות, לו הייתה מסבירה כיצד היא מבססת את טענותיה על סמך תיארוך מפוקפק של סיפורי האבות והאימהות, ושל מגילות שיר השירים ורות.

מעמדה המשפטי של האם על פי דברים כא – כב

לעומת שלושת החלקים הראשונים של פרק ג אשר בהם מנסה יעקבזן להסיק מסקנות לגבי המעמד המשפטי של האם בישראל, מלפני הירידה למצרים בימי יוסף ואחיו (עמ' 221-232) ובתקופת השופטים (עמ' 232-243), הרי שהחלק הרביעי והאחרון בפרק ג (עמ' 244-250) וכן פרק ד כולו (עמ' 251-274) עוסקים כמעט אך ורק בעדויות המשתקפות בחוקים שבספר דברים, פרקים כא וכב. פירוש הדבר, שפרט לסיפורי האבות והאימהות שבספר בראשית ועדויות השאובות מסיפורי שמשון (עמ' 232-236), ממגילת רות ומשיר השירים, על כל הבעיות הכרוכות בהסתמכות על המקורות האלה לשחזור המצב המשפטי של האם בישראל שלפני התקופה הפרסית, החומר המקראי היחיד הקשור, אליבא דרוב החוקרים הביקורתיים, לתקופת הברזל לקוח משני פרקים בספר דברים. בחלק האחרון של פרק ג (עמ' 244-250), דנה יעקבזן ב"תפקידי האם בנישואי בתה על פי חוק 'הנערה המואשמת' (דב' כב 13-21)". בחלק זה של

16 ואן סטרס, אברהם.

17 תומסון, האבות; תומסון, העבר המיתי.

18 עיינו: הופמן, ירמיה.

הספר בא לידי ביטוי ידע רחב ועמוק בחקר הפרשה המסובכת ויוצאת הדופן שבדב' כב 13-21. החלק הזה של הספר כולל דיון מפורט במשמעויות של מילות מפתח כגון: הפועל 'שנא' במשמעות 'גרש (אישה)'; ניואנסים מיוחדים של ו'ו החיבור; ניתוח פרשנות חז"ל; ניצול הברקות האופייניות לרמב"ן; תולדות הפרשנות לגבי המשמעות של 'בתולים' בדב' כב ובעברית העתיקה בכלל; ושיתוף האם בהליך המשפטי כי "רפואת נשים ומיילדות היו תחומים ידועים בעולם המקרא".¹⁹

מעניין שדווקא הניתוח הדקדקני של פרשת הנערה המואשמת, כמו הניתוח הדקדקני של חוקים רבים מהמזרח הקדום בפרקים א ו-ב של מעמדה המשפטי של האם, הוא חלק שולי בספר אשר מטרתו לבחון מה היו הסמכויות של האם. ובכן מסבירה יעקבזן:

"השאלה שבליבת הדברים היא, לשם מה נדרשת האם להתייצב בבית הדין (פס' 15, 17) ומהי המשמעות של התייצבותה לצד האב. אני טוענת שלאם היה תפקיד משמעותי בהליך המשפטי המתואר, אשר הושפע ממעמדה ומתפקידה בהסדרת נישואיה [של הבת שלה]"²⁰

יש לציין שלא פחות חשוב מהמסקנה הזאת, המאשרת את התזה של המחברת שהיו לאם בישראל ובמזרח הקדום סמכויות חשובות בנוגע לצאצאיה, הוא הדיון הדקדקני בטקסט המקראי. הוא עשוי באותה מידה של ביקורתיות אשר בה יעקבזן מנתחת חוקים ומסמכים משפטיים מן המזרח הקדום, בפרקים א-ב שהם החלק הארי של הספר שלפנינו. אפשר לומר שמעבר לתזה של המחברת ומעבר להוכחות לגבי התזה, הספר שלפנינו עשוי לעניין כל חוקר וכל חוקרת וכל אישה משכילה וכל איש משכיל הלומד או מלמד את החוק המקראי ואת החוק של המזרח הקדום.

בפרק ד, כמו בחלק האחרון של פרק ג, יעקבזן מנתחת טקסטים מספר דברים, ובמקרה של פרק ד, קטע אחד מדב' כא וקטע נוסף מדב' כב. פרק ד של הספר שלפנינו מחולק לשלושה חלקים. חלק ראשון (עמ' 251) הוא הקדמה העונה על השאלה מדוע אין המחברת עוסקת בחוק המקראי שמחוץ לספר דברים. והתשובה היא שדווקא חוק 'בן סורר ומורה' המופיע רק בדב' כא 21-18 שופך אור על שורה שלמה של חוקים בעשרת הדברות, בספר הברית

19 עיינו: יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 246, הערה 109 ועמ' 247, הערה 110.

20 יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 248.

לאה יעקבזון, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

(פרשת משפטים), פרשת קדושים והתוכחה שבדב' כז. מתברר, אם כן, שעם כל הייחודיות שיש בדב' כא-כב כלפי קובצי החוקים האחרים אשר בתורה, הרי שהדיון בפרקים האלה מועיל במיוחד, מכיוון שהם עוסקים בהרחבה בנושאים שנזכרים בתכלית התמציתיות, בשאר קובצי החוקים אשר בתורה. יש לציין שבהמשך דבריה, תוך כדי הדיון המעמיק בחוק 'בן-סורר ומורה', יעקבזון שופכת אור חדש על החוקים המקבילים הרלוונטיים הנזכרים בעשרת הדברות, ספר הברית ופרשת קדושים (עמ' 257-261).

החלק השני של פרק ד עוסק בחוק 'בן סורר ומורה' (דב' כא 18-21), והחלק השלישי והאחרון שבפרק דן ב"סמכויות המשפטיות של האם על פי חוק 'הנערה המואשמת' (דב' כב 20-21)". הדיון בכל אחד משני החלקים העיקריים של פרק ד הוא סימטרי עד כמה שתוכנם של הקטעים המקראיים מאפשר זאת. בכל מקרה, הדיון של המחברת בחוק 'בן סורר ומורה' (עמ' 252-264) מחולק לחמישה חלקים: 1) התנהגות עבריינית של בן כלפי אביו ואמו; 2) פעולות האב והאם בתגובה על התנהגותו העבריינית של בנם; 3) האב והאם בבית הדין; 4) האב והאם כגוף אחד בעל סמכויות משפטיות על צאצאיהם; ו-5) הסעדים המשפטיים המוענקים לאב ולאם. לאורך החלק הזה של הספר חוזרת יעקבזון על המסקנה העולה מקריאה צמודה של החוק המקראי על ה"שוויון הבסיסי בין האב לאם בהתנהגות שנדרשת מצאצאיהם כלפיהם" (עמ' 253; וראו גם עמ' 252, 254, 256, 257-258, 259-262, 263). לעניות דעתי, ההערות הדקדקניות וההקבלות מן המזרח הקדום חשובות לא פחות מהמסקנות המאשרות את התזה של ד"ר יעקבזון. בכל מקרה, המסקנה המרכזית שהיא מסיקה מהדיון שלה בחוק 'בן סורר ומורה' היא שהחוק הזה בא להגן על הקיום בכבוד של האם אחרי מות בעלה. הרי התנהגותו הבזבזנית של הבן תסכן את האמצעים הכספיים שעמדו לרשות המשפחה ואשר חלק מהם נבעו מהנדוניה שהביאה אמו מבית אביה כשנשא לבעל, שעתידי היה להיות אביו של הבן הסורר, רחמנא ליצלן (עיינו: עמ' 263-264).

כפי שכתבתי לעיל, החלק השלישי של פרק ד עוסק ב"סמכויות המשפטיות של האם על פי חוק 'הנערה המואשמת' (דב' כב 20-21)", וכפי שכבר הראיתי, גם החלק הרביעי והאחרון שבפרק ג של הספר הנדון עוסק בחוק 'הנערה המואשמת'. בחלק הרביעי דנה יעקבזון בחלק אחר של החוק הנ"ל ונשאלת השאלה, מדוע היא מפצלת את הדיון בפרשת 'הנערה המואשמת' לשניים? יש להניח שהיא עשתה זאת משום שהפיצול יוצר סימטריה בתוך

פרק ד. הרי כל אחד משני החלקים האחרונים של פרק ד עוסק בסמכויות האם לגבי צאצאיה שהתנהגותם גובלת בעבריינות: חלק ב עוסק בחוק 'בן סורר ומורה' וחלק ג באספקט אחר של חוק 'הנערה המואשמת', והוא שאכן לא הייתה בתולה כאשר נשאה: "ואם האמת היה הדבר הזה לא־נמצאו בתולים לנערה", ובכך האשמה מצד הבעל התגלתה כנכונה. לעומת זאת, הדיון בחלק אחר של חוק 'הנערה המואשמת' בסוף פרק ג מתאים ביותר להקשר הכללי של פרק ג העוסק כולו בסמכויות המשפטיות של האם בנישואי צאצאיה. כך נוצר מבנה אחיד לכל הספר כולו: פרק א עוסק בסמכויות המשפטיות של האם בנישואי צאצאיה במזרח הקדום ופרק ב בסמכויות המשפטיות של האם לגבי צאצאיה, שהתנהגותם נחשבת עבריינית במזרח הקדום. במקביל, פרק ג עוסק כולו בסמכויות המשפטיות של האם בישראל בנישואי צאצאיה, ופרק ד עוסק כולו בסמכויות של האם בישראל כאשר לצאצאים אשר התנהגותם אליה יכולה להיחשב כעבריינית.

כפי שהדגשתי לעיל, הדיון הדקדקני בחוקים ובמסמכים משפטיים מהמזרח הקדום, בפרקים א ו-ב, מכוון להראות שקיימת אפשרות שגם בישראל בימי קדם היו לאם סמכויות משפטיות כאשר לצאצאיה. כך יעקבזן יכולה בסוף פרק ד להרשות לעצמה להעז לכתוב:

"על בסיס ההגנה שהוענקה בחוק לאב ולאם מפני התנהגות הבת אפשר להסיק שבמקרים שבהם האב מת או נעדר, זכתה האם בהגנת רשויות המשפט מכוח סמכויותיה המשפטיות על בתה בעניין התנהגותה אליה".²¹

פרק ה שהוא האחרון בספר, הוא פרק סיכום בו מסכמת יעקבזן (1) את כל מה שמצאה בטרחה רבה באיסוף ובניתוח משפטי ולשוני של חומר משפטי מן המזרח הקדום, מן התקופה הבבלית העתיקה ועד התקופה הניאו־בבלית, בנוגע לסמכויות האם, הן בנישואי צאצאיה והן בטיפול בצאצאים אשר התנהגותם נחשבה כעבריינית; (2) את כל מה שמצאה בספר דברים פרקים כא – כב ובמקורות נוספים במקרא בהשוואה לאותן סמכויות שהיו במזרח הקדום; (3) את "מעמדה המשפטי בחילוף התקופות", כלומר מה אפשר לדעת בשלב הזה של המחקר לגבי כלל הנושאים העולים לדיון בספר שלפנינו לגבי המקרא והמזרח הקדום בכלל. והמסקנה המופיעה בעמוד האחרון של הספר היא:

21 יעקבזן, מעמדה המשפטי, עמ' 274.

לאה יעקבזון, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

בחברות המזרח הקדום וישראל המקראית היה לאם מעמד משפטי מוכר בעניינים העיקריים הנוגעים לצאצאיה, נישואיהם (בתקופה הקדם-ישראלית) והתנהגותם אליה.

בספרה של יעקבזון מטרידה אותי הטענה שהיא טוענת בעמ' ט בפתח דבר ושוב בעמ' 3 במבוא לספר, כי "החברות במזרח הקדום ובישראל היו פטריארכליות". משפט זה חוזר כמעט מילה במילה גם בעמ' 275 בתחילת פרק הסיכום (פרק ה), המסכם את תוצאות המחקר לגבי המזרח הקדום וישראל בד בבד. שם היא כותבת: "במשטר הפטריארכלי של חברות המזרח הקדום שישראל הקדומה הייתה חלק ממנו היו לאב סמכויות נרחבות בבית האב שבראשו עמד".²² אני מוצא לנכון לציין, שכבר ב-2014, שלוש שנים לפני שהופיע ספרה של יעקבזון, פרסמה קרול מאירס את המאמר המרכזי אשר בו הצליחה לשלול מכל וכול את השימוש במונח "חברה פטריארכלית" כהגדרה של החברה הישראלית בימי קדם,²³ ושם העירה שכבר ב-2003 דניאל בלוק הציע לנטוש את השימוש במונח patriarchy.²⁴ מאירס מוכיחה בעליל שהתפתחויות בחקר התרבות היוונית והרומית בימי קדם; התפתחויות רבות בחקר האישה הישראלית בימי קדם וחקר מעמד האישה בטקסט המקראי (לפעמים שני נושאים שונים); התפתחויות בחקר הפמיניסטי של המקרא וכן באנתרופולוגיה, מחייבות אותנו לנטוש את השימוש במונח "חברה פטריארכלית" בחקר המקרא והמזרח הקדום.²⁵ ונדמה לי שההוכחות לגבי הסמכויות המשפטיות של האם שמביאה לאה יעקבזון בספרה הנפלא, מחזקות את טענות מאירס ששם התואר 'פטריארכאלי' אינו מוסיף להבנת החומר הרב והמגוון בחוק המקראי; בחוקי המזרח הקדום

22 הטענה שישראל בימי קדם הייתה חברה פטריארכאלית חוזרת גם בעמ' 221, 224, 244, 252 ו-276.

23 עיינו: מאירס, חברה פטריארכאלית, עמ' 8-27. המאמר הקלאסי הזה מבוסס על ההרצאה שנשאה פרופ' מאירס בכינוס השנתי של ה-Society of Biblical Literature ב-23 לנובמבר 2013.

24 עיינו: מאירס, חברה פטריארכאלית, עמ' 14 וראו: בלוק, נישואין ומשפחה, עמ' 41, 43.

25 מאירס, חברה פטריארכאלית, עמ' 16 ואילך.
לגבי אנתרופולוגיה, ראו במיוחד את דברי אל דיאמונד בהקדמה לספרו הערכת הנרי מין, אשר הגה את התיאוריה של הפטריארכליות. דיאמונד כותב שתיאוריה זו "has been fully discredited"; וראו: מאירס, חברה פטריארכאלית, עמ' 16. פרימר-קנסקי (קריאת הנשים, עמ' xvi) כבר קבעה בשנת 2002: "Even though the Bible failed to eradicate or even notice patriarchy, it created a vision of humanity that is gender neutral".

ובתעודות משפטיות מן המזרח הקדום המעידים על מידה רבה של שוויון בין אב ואם.

הספר הנדון כולל רשימת קיצורים וציונים ביבליוגרפיים ארוכה (עמ' 293-327); מפתח מאד שימושי של השמות והעניינים שנידונו בגוף הספר (עמ' 328-336) ומפתח מקורות מן המקרא (עמ' 337-342), ספרות בית שני (עמ' 342), ספרות חז"ל (עמ' 342), ומקורות מן המזרח הקדום, הכוללים קובצי חוקים, תעודות משפטיות וספרות יפה משומר ומיב שבמצרים (עמ' 350). ספר זה מומלץ לכל חוקר וחוקרת מקרא, לכל אלו העוסקים במחקר במעמד האישה מימי קדם ועד היום ולכל העוסקים במשפט ובחיי יום יום במזרח הקדום. הוא חייב לשמש גם ספר לקריאת חובה בקורסים המלמדים והדנים בחוק המקראי ובספר דברים באוניברסיטאות השונות. ולא רק לאנשי אקדמיה מומלץ ספר זה אלא גם לכל אדם משכיל וכל אישה משכילה הקוראים עברית. הוא צריך לתפוס מקום נכבד בעיקר בחוגי-בית העוסקים במעמד האישה ובתרבות ישראל לדורותיה.

אני מחכה בכיליון עיניים לעיין בספרים נוספים מפרי עטם של לאה יעקבזן ותלמידיה ותלמידותיה, שיעסקו בין היתר בנושאים שרשמה המחברת בסוף הספר (עמ' 292) בנושאים הראויים למחקר מעמיק ומקיף, לא נופלים ברמתם ממחקרה של ד"ר יעקבזן את מעמדה המשפטי של האם במקרא ובמזרח הקדום.

רשימה ביבליוגרפית וקיצורים

Torleif Elgvin, <i>The Literary Growth of the Song of Songs during the Hasmonean and Early-Herodian Periods</i> , Contributions to Biblical Exegesis and Theology, Leuven 2018	אלגבין, שיר השירים
Tamar Cohn Eskenazi and Tikva Frymer-Kensky, <i>Ruth</i> . JPS Bible Commentary, Philadelphia 2011	אסקנזי ופרימר-קנסקי, רות
Daniel I. Block, "Marriage and Family in Ancient Israel", in: Ken M. Campbell (ed.), <i>Marriage and Family in the Biblical World</i> , Downers Grove, IL.2003, pp. 40-44	בלוק, נישואין ומשפחה

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

- Robert Gordis, *The Song of Songs and Lamentations*,
revised and augmented edition, New York 1974
גורדיס, שיר
השירים ואיכה
- Alan Diamond (ed.), *The Victorian Achievement of Sir
Henry Maine: A Centennial Reappraisal*, New York
1991
דיאמונד, סיר
הנרי מיין
- Philip R. Davies, *In Search of "Ancient Israel"*,
Sheffield 1992
דייוויז, בחיפוש
- Moshe David Herr, "Midrash", *Encyclopaedia Judaica*,
2d ed., Detroit 2007, vol. 14, pp. 182-185
הר, משה דוד,
מדרש
- יאיר הופמן, ירמיה עם מבוא ופירוש, מקרא לישראל, שני
כרכים, תל אביב וירושלים תשס"א
הופמן, ירמיה
- John Van Seters, *Abraham in History and Tradition*,
New Haven 1975
ון סטרס, אברהם
- איתמר זינגר, החתים ותרבותם, ירושלים תשס"ט
זינגר, החתים
ותרבותם
- Itamar Zinger, "The Hittites and the Bible Revisited", in:
Pierre de Miroschedji and Aren M. Maeir (eds.), 'I Will
Speak the Riddles of Ancient Times': *Archaeological
and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the
Occasion of His Sixtieth Birthday*, Winona Lake 2006,
pp. 723-756
זינגר, ביקור חוזר
- יאיר זקוביץ, רות, מקרא לישראל, תל אביב וירושלים תש"ן
Ziporah Talshir, "Textual and Literary History of the
Bible in Post-Modern Times: The Untimely Demise of
Classical Biblical Philology", *Henoch* 21 (1999), pp.
235-252
זקוביץ, רות
טלשיר, ביקורת
בעידן הפוסט-
מודרני
- John C. Yoder, *Power and Politics in the Book of
Judges*, Minneapolis 2016
יודר, כוח
ומדיניות
- לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום
ובמקרא, ירושלים תשע"ז
יעקבזן, מעמדה
המשפטי

- Sara Japhet, "Can the Persian Period Bear the Burden? Reflections on the Origins of Biblical History", in: *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1999, Division A: The Bible and its World, pp. *35-*45
 יפת, התקופה הפרסית
- Alice L. Laffey and Mahri Leonard-Fleckman, *Ruth*, Wisdom Commentary, Volume 8, Collegeville, MN 2017
 לאפי וליאונרד-פלוקמן, רות
- Mario Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London 2005
 ליוורני, תולדות ישראל
- Carol L. Meyers, "Was Ancient Israel a Patriarchal Society?" *Journal of Biblical Literature* 133/1 (Spring 2014), pp. 8-27
 מאירס, חברה פטריארכאלית
- Carol L. Meyers, "'To Her Mother's House': Considering a Counterpart to the Israelite *Bet 'ab*", in: *The Bible and the Politics of Exegesis: Essays in Honor of Norman K. Gottwald on His Sixty-Fifth Birthday*, Cleveland 1991, pp. 39-51, 304-307
 מאירס, בית אם
- עסיס, אהבת עולם
 השירים, תל אביב 2009.
- Esther Fuchs, *Sexual Politics in the Biblical Narrative*, Sheffield 2000
 פוקס, מדיניות מינית
- Tikva Frymer-Kensky, *Reading the Women of the Bible: A New Interpretation of their Stories*, New York 2002
 פרימר-קנסקי, קריאת הנשים
- Uriah Y. Kim, "Who is the Other in the Book of Judges", in: Gale A. Yee (ed.), *Judges and Method: New Approaches in Biblical Studies*, Minneapolis 2007, pp. 161-182
 קים, מי האחר?
- יחזקאל קויפמן, ספר שופטים, ירושלים 1962
 קויפמן, שופטים
- Robert P. Carroll, *Jeremiah*, London 1986
 קרול, ירמיה
- אלכסנדר רופא, "אגדת המשפחה כמקור לתולדות ההתנחלות בארץ", *ארץ ישראל כד (תשנ"ד)*, עמ' 187-191
 רופא, אגדת המשפחה

לאה יעקבזן, מעמדה המשפטי של האם במזרח הקדום ובמקרא

- שמש, כיוונים יעל שמש, "כיוונים בחקר הפמיניסטי היהודי למקרא",
מדעי היהדות 50 (תשע"ה), עמ' 114-154
Yael Shemesh, "Directions in Jewish Feminist Bible Study", *Currents in Biblical Research* 14 (2016), pp.
372-406 Directions, שמש
- תומפסון, סיפורי האבות
Thomas L. Thompson, *The Historicity of the Patriarchal Narratives*, Berlin 1974
- תומפסון, העבר המיתי
Thomas L. Thompson, *The Mythic Past: Biblical Archaeology and the Myth of Israel*, New York 1999